

La frase feta «tomar las de Villadiego»

Autor: Lluís Batlle i Rossell

Data de publicació: 06-04-2015

En Lluís Batlle proposa una nova teoria que resol l'origen d'aquesta frase feta i fa trontollar els primers textos castellans de La Celestina.

La nostra llengua i les del nostre voltant tenen una riquesa fraseològica ben gran. Una part d'aquesta és compartida entre veïns i l'altra forma part del tret diferencial. Aquestes expressions poden provenir, per exemple, d'un fet notori que hagi afectat la nació o bé d'algun acudit divertit. En tot cas, aquestes comencen a ser moneda corrent quan són enteses pels interlocutors sense que calgui explicar-les.

Com és normal després de segles de llengua i literatura, tenim expressions que entenem perfectament però ja no en coneixem l'origen. Han quedat desvinculades de la circumstància que les va popularitzar. Per això, actualment, en molts casos només podem conjecturar explicacions sobre el seu significat i sobre la manera com es van popularitzar. I no fa estrany que per a una sola frase feta trobem múltiples explicacions i per a tots els gustos. Tothom hi vol dir la seva. I en aquest cas, jo no vull ser menys.

Som davant de l'expressió castellana «tomar las de Villadiego». O, altrament dit, «tomar las calzas de Villadiego». Tots sabem que aquesta frase feta vol dir marxar d'un lloc o fugir-ne. Però, on és Villadiego? O bé qui és en Villadiego? De quines calces parlem? Trobo que la manera com els investigadors justifiquen l'expressió, no està ben resolta. La Viquipèdia castellana¹ ens ho explica de dues maneres. La primera, registrada també pel diari ABC², diu que Ferran III de Castella (regnant entre 1217-1252), va acceptar protegir els jueus del poble de Villadiego –que és a la província de Burgos–, en un moment que patien persecució. A canvi, però, els jueus havien de diferenciar-se de la resta de la gent portant sempre calces grogues. L'acció de fugir vindria donada per la manera com els jueus de la rodalia es dirigien a la ciutat refugi de Villadiego. La segona explicació ha estat gravada en una de les columnes que hi ha a l'entrada de l'ajuntament de Villadiego i ens narra un miracle. Resulta que Sant Pere era a la presó amb un soldat anomenat Villadiego. Aleshores, de cop i volta, se li va aparèixer l'Esperit Sant i li va dir: surt de seguida i agafa les calces. Així ho va fer, però es veu que, per equivocació, va agafar les del soldat Villadiego en lloc de les seves. Una tercera teoria³ ens

porta a Ciudad Real, a la finca de Villadiego que està situada al peu del castell d'Alarcos. Diuen que l'any 1195 el rei Alfons VIII va haver de fugir dels moros travessant-la.

Aquestes explicacions no m'acaben d'acontentar. Aquesta frase feta la trobem per primer cop a la literatura del s. XVI i, en canvi, les teories en situen l'origen a inicis del segle XIII. Les calces grogues dels jueus només em fan pensar en la pel·lícula satírica *Kin Dza Dza!*, en la qual els pantalons grocs són un símbol importantíssim de distinció social. D'altra banda, que Sant Pere s'equivoqui de calces quan l'Esperit Sant li diu que surti de la presó, em sembla d'una inventiva pèssima. Tampoc queda gens clar si l'origen de la frase està relacionada amb una població, amb una finca o bé amb una persona d'aquest cognom.

La conquesta del Perú

Com que no em convencien les explicacions que he citat, he endegat la meua pròpia recerca. En algunes cròniques d'Amèrica vaig trobar-hi uns fets molt interessants per al tema que tractem. Són quatre: la primera és *La chronica del Perú d'En Pedro Cieza de León*, publicada al 1554. Allí se'ns hi narra sucintament la feta d'un ambiciós capità Villa Diego⁴, que mor amb molts dels seus homes per anar massa poc preparat mentre intentava atacar l'Inca, que s'havia refugiat a les muntanyes després del setge de Cuzco cap al 15375. Ho trobem amb més detall a la segona crònica, intitulada *Guerras Civiles del Perú*⁶, del mateix Pedro Cieza de León, obra escrita suposadament també vers el 1554, però publicada a finals del s. XIX. En Cieza ens torna a explicar la història d'En Villadiego (sense anomenar-lo, ara, capità). En Villadiego acabava d'arribar a Amèrica i tenia poca experiència en la lluita contra els indis. Havia rebut l'ordre d'esbrinar on s'amagava l'Inca i, després, tornar al camp base amb la informació. Amb aquesta informació a la mà, les autoritats decidirien què caldria fer. Aquest, però, s'envalenteix i convenç uns quants homes d'anar a caçar l'Inca pel seu propi compte. Ho fan, sense cavalls, però armats amb arcabusos i ballestes. En Villadiego tenia esperances de guanyar-se la glòria i potser aconseguir part del tresor de l'Inca. Així, tan bon punt ell i els trenta homes van saber on era l'Inca, s'hi van dirigir. Van caminar per una serra ben dreta, patint molta calor, molta set i molta fatiga a causa de les moltes hores que portaven caminant, fins que van començar a perdre l'orientació. Anaven caminant ara caic ara m'aixeco, ja només amb esperances de trobar aigua, que no van trobar. Finalment, mentre reposaven, l'Inca els va atacar. Però «no dejó de haber en ellos algún ser e denuedo del que suelen tener y mostrar los españoles», de manera que van agafar les armes de seguida. Els indis, nombrosos i situats en una posició elevada, van llençar moltes fletxes contra ells, però en Villadiego i els seus homes van lluitar heroicament i amb totes les seves forces fins al final. Especialment ell:

«Villadiego soltó el arcabuz, e con la pelota mató un indio, e aunque los cristianos con los otros arcabuces e ballestas mataron algunos, no pudieron hacer huir a los demás, antes, encarnizados en ellos, con un súbito arremetimiento e con gran grito, arremetieron a Villadiego, e con un bastón le quebraron el brazo. Mango Inga con el caballo abajó a los cristianos, e anduvieron peleando unos con otros dos horas, e por estar los cristianos tan cansados e calurosos, no peleaban como en otros tiempos semejantes que ellos se habían visto; e muy cruelmente fueron por los indios veinte e cuatro muertos, y entre ellos Villadiego, después de lo haber hecho bien, porque primero que le quebrasen el brazo mató tres indios, e después de quebrado nunca le vieron hacer ninguna flaqueza, hasta que, de los muchos golpes e heridas que le dieron, cayó muerto en tierra. Seis cristianos escaparon solamente de estos treinta.»

Troblem una versió molt semblant sobre en Villadiego en un tercera narració històrica: la *Historia general de los hechos de los Castellanos*⁷ de l'Antonio de Herrera Tordesillas, que en ressalta el fet següent, de l'encontre amb l'Inca:

«Villadiego apercibió a los Soldados, i èl mismo se puso el primero para pelear; i aunque la desconfianza del Capitan, por ser Visoño, ò Chapeton, como en las Indias llaman a los nuevos, i el cansancio, i sed tenia a todos afligidos, todavia no faltó el brio que suelen tener los Castellanos en tales ocasiones [...], Villadiego quebrado el brazo hizo maravillas, hasta que por las muchas heridas cayó muerto».

Bé, és una variant interessant, perquè confirma el relat de les altres dues en alguns aspectes. S'hi repeteix que En Villadiego, amb gran afany, va fer un atac molt arriscat amb els seus valents homes i que ell i molts dels seus hi van deixar la pell. Les seves armes i el «brio que suelen tener los castellanos en tales ocasiones» no van ser prou per vèncer els nombrosos indis. En resum: en cap de les tres versions no hi apareix cap fugida notòria i, per tant, sembla que en cap d'elles no s'escauria la frase feta del nostre estudi.

Ara bé, al segle XIX la RAE publica el tercer llibre de la *Historia general y natural de las Indias* d'En Gonzalo Fernández de Oviedo⁸, que fins llavors no havia estat mai publicat. Com s'hi afirma al próleg, alguns fets hi són narrats amb grans discrepàncies respecte a les altres cròniques. El cas d'en Villadiego hi és inclòs, també, d'una manera molt escarida. Això, sí: prou diferent al de les altres versions. Vet aquí com l'Oviedo -i amb ell tindríem la quarta versió de la feta d'en Villadiego- ho desenvolupa. Ens diu que el factor Guillen Xuarez va manar a «un Villadiego» de guardar un pas amb trenta homes, i que s'hi mantingués ferm. Aquest Villadiego s'havia assabentat prèviament que l'Inca era dalt d'una

serra no gaire lluny del pas i, amb cobdícia d'aconseguir ell sol el tresor de l'Inca, va decidir d'anar-lo a caçar. A mig pujar, «dicen que hasta doscientos indios les comenzaron a dar grita desde lo alto de la cuesta; y en dando la grita, como era gente recién venida de Castilla e no acostumbrada a oír gritas de indios, luego huyeron [recordem que luego vol dir de seguida]. E desde vieron los indios que huían los cristianos, siguiéronlos y mataron al Villadiego y a otros trece o catorce». Tot seguit, el factor, irat, fa matar tots els que havien aconseguit fugir i n'informa en Piçarro. Aquesta versió dels fets sí que quadra amb una fugida que, penso, es podia haver fet famosa. A més, l'Oviedo no parla de valents espanyols, sinó d'uns castellans acabats d'arribar i que només van fer que fugir, sense intentar cap atac.

Penso que a la interpretació que aquest cronista desplega sobre els fets d'en Villadiego hi ha el veritable origen de la frase feta: un Villadiego que volent la glòria de vèncer l'Inca amb una sabata i una espadenya, es troba que ha de fugir cames ajudeu-me. Aquesta explicació em sembla més plausible que la resta d'explicacions que he exposat.

Però encara ens falta tancar el cercle amb una explicació raonada de la circumstància a partir de la qual sorgeix el fet de les calces de l'expressió. Les calces apareixen per primer cop a La Celestina i, curiosament, és en aquesta obra en què la frase s'usa per primera vegada en la literatura castellana. La forma plena de la frase feta, amb les calces, no es troba en gaires obres més. Apareix més sovint la forma «tomar las de Villadiego». Això és un problema greu per aquesta teoria vinculada a la conquesta del Perú, perquè es dona per conegut que La Celestina castellana es publica com a mínim vora l'any 15029, 34 anys abans de les guerres del Perú. Tots els usos d'aquesta frase que he pogut trobar en d'altres obres del s. XVI són posteriors a 153410. Així, doncs, si confiem en l'autenticitat de les dates d'edició de La Celestina castellana, hem de desestimar aquesta teoria del Perú. Però, també podem posar en dubte la datació del text castellà de La Celestina.

La frase feta a La Celestina

És ben sabut que el primer text conegut de la Comèdia (de 16 actes) és en castellà i ja inclou la frase. Però el primer text conegut de la Tragicomèdia (de 21 actes, 5 més que la Comèdia) és en italià, amb peu d'impremta del 1506. Les edicions castellanes conegudes de la Tragicomèdia són posteriors, però aquesta primera edició italiana ja ens diu que es tracta d'una traducció del castellà¹¹. Diverses anàlisis, val a dir, conclouen que el text italià no pot haver sorgit del text castellà que coneixem i, per tant, és estesa la sospita de l'existència d'un text anterior desconegut de l'obra¹². Des de l'Institut Nova Història, postulem per diversos indicis que aquest text original havia de ser escrit en català. Vegem ara com apareix la frase feta que estem estudiant en el primer exemplar castellà conegut de la La Celestina. Surt en un diàleg entre en Sempronio i en Pármeno, que pateixen perquè no els enxampin:

(Sempronio) [...] Apercibete a la primer voz que oyeres tomar calças de villadiego.

(Parmeno) Leydo has dende yo. En un coraçon estamos. Calças traygo y aun borzequies de esos ligeros que tu dizes, para mejor huyr que otro.

Si ens hi fixem, la traducció italiana¹³ (només se'n coneix una, editada múltiples vegades), l'alemanya de 152014, la francesa de 152715, i la novament en alemany de 153416, són una mostra exhaustiva d'exemplars de La Celestina previs a la conquesta del Perú. En cap d'ells es menciona ni cap Villadiego ni cap calces, per molt que a la Comèdia en castellà aquestes es mencionen dues vegades. Les traduccions només mencionen dos fets per indicar la fugida: d'una banda, mostrar els talons, i, de l'altra, una resposta d'en Parmeno afirmant estar ben preparat i disposat a mostrar els talons i fins i tot l'esquena. A la traducció holandesa de 1555 veiem per primer cop la menció de les botes (els borseguins), i no és fins al 1631, en la primera traducció completa en anglès, feta per En Mabbe, que hi trobarem les calces d'una manera que recolza la nostra teoria: «fes com els homes de Villa-Diego, que estant sota setge van fugir de nit amb les calces a les mans»¹⁷. Hem de recordar que En Cieza de León diu que en Villadiego i els seus homes caminen de nit¹⁸, i fa especial incís en la calor insuportable. Això encaixaria amb el fet que els soldats no portessin les calces posades. Tornant a La Celestina en anglès, En Parmeno, en aquesta edició d'en Mabbe, respon: «no només tinc les seves calces, sino també les seves botes lleugeres». Els borseguins del text castellà són calçat de soldat, per caminar. Anant a una traducció neollatina del 1628, en Pármeno hi menciona que duu unes «caligæ & braccœ» ben lleugeres: és a dir, «botes i pantalons»¹⁹. En d'altres traduccions del segle XVII en endavant ja comencem a veure fins i tot traduccions literals de la frase feta, per molt que l'expressió no s'entengui en la llengua en qüestió. Cap més menciona els talons.

Com a curiositat afegida de la traducció italiana, tant el Tesoro de la lengua castellana²⁰ d'En Covarrubias (1611) com una obra de Pedro Simón Abril²¹ coincideixen a assenyalar que el traductor a l'italià de La Celestina va traduir literalment aquesta frase: «piglio le calce di Villa Jacome»²². El cas és que només coneixem una traducció a l'italià, i no inclou aquesta traducció literal. Conseqüentment, o bé hi ha un text italià de La Celestina que desconeixem, o bé En Covarrubias i en Pedro Simón Abril es van inventar l'anècdota i d'altres autors l'han copiat.

Si anem als diccionaris, només els del s. XVII comencen a incloure aquesta expressió i ens donen algunes pistes sobre si en Villadiego es un lloc o una persona. Tanmateix, entre ells tampoc hi ha acord. Els primers són el diccionari traductor de l'Oudin (1607) i el d'En Vittori (1609), i mencionen «tomar calçar de Villadiego» en comptes de «calzas» i es limiten a donar-hi el significat de fugir. El Tesoro d'En Covarrubias (1611) en menciona l'origen a La Celestina, i afegeix «no consta de su origen mas que Villadiego se debió de ver en algun aprieto, y no le dieron lugar a que se calzase, y con ellas en las manos se fue huyendo», coincidint força amb la història del Perú. El diccionari d'En Minsheu (1617) ens explica la mateixa història que En Mabbe sobre el setge, i per tant, en dóna un origen més concret que no En Covarrubias. El diccionari d'En Sobrino (1705) ens diu només que Villadiego és una vila d'Espanya. En canvi, el diccionari de l'Stevens (1706) afirma que Villadiego és un cognom d'Espanya, i pel que fa a l'expressió aclareix que «prové d'algú d'aquest cognom famós per córrer», just també com el cas del Perú. I per afegir-hi una nova interpretació, segons el text castellà de La Celestina, sembla que Villadiego indiqui un tipus de botes, o unes botes conegudes d'algú anomenat Villadiego, ja que diu «borzequies de esos ligeros que tu dices». Per complicar-ho encara més, algunes poques edicions castellanques prou tardanes, com la de València de 1575, diuen «borzequies de esos lugares que tu dices», canviant el sentit al d'un lloc.

Apunto també que «tomar las de Villadiego» apareix com a expressió denunciada com a mal castellà en diverses èpoques. Una d'elles és a la Premática que este año de 1600 se ordenó, una obra que hom suposa que és d'En Quevedo²³. Però també apareix de la mateixa manera a El perro y la calentura, Historia de historias i Hospital de Incurables. Entenc bona part de les denúncies per tal com són el resultat de males traduccions de frases catalanes, però crec que la frase que ens ocupa no cau en aquest cas. Penso que l'intent d'ocultar la fugida d'en Villadiego i els seus homes valdria per justificar la denúncia de l'expressió i la seva supressió en futures obres.

Per últim, crec que no podem dubtar de l'existència d'un text de La Celestina abans de les guerres del Perú ja que hi ha diverses referències a l'obra abans de 1537²⁴. Això, tot sigui dit, encaixa amb la hipòtesi que hi hauria un text original català, posteriorment traduït al castellà, i editat falsament amb les dates de circulació del text català com a obra original castellana.

Conclusions

Bé, veiem que al llarg de la història no hi ha hagut gens de consens sobre l'origen d'aquesta frase feta, i a mi no em satisfan les teories de Sant Pere o les calces grogues dels jueus que van a refugiar-se a Villadiego al s. XIII. Crec que la feta del capità Villadiego i els castellans a Perú podia haver tingut prou ressó com el que va tenir a Espanya al 2002 la reconquesta de l'illa de Perejil. La persecució de l'expressió per ser mal castellà, junt amb el maquillatge del fet històric d'en Villadiego entre cròniques em fa reafirmar en aquesta posició. Alhora, alguns diccionaris fan menció d'un personatge anomenat Villadiego i no pas d'un poble, un personatge que sembla que no pot ser cap altre que el fugitiu del Perú. I una conseqüència important a assenyalar seria que aquesta frase feta suposaria una anacronia amb el text castellà de La Celestina, així com amb el de la Segunda Celestina, que delataria una falsificació de la data de les edicions castellanques conegudes. Si ens mantenim en la hipòtesi d'un text original català, potser el traductor de La Celestina al castellà es podia sentir forçat a bastir el text de frases fetes, evitant calcs del català, i se li podia haver passat per alt el desquadrament del temps. O bé el text català era entès i conegut i ningú va prestar atenció en la correspondència temporal per a la traducció. La Segunda Celestina seria feta encaixar amb la primera.

No voldria deixar l'article sense proposar un text català que hagués pogut crear la traducció castellana. És només una conjectura i no m'hi faig ferm. Crec que les referències a les calces vénen pel calçat i, a més, val la pena recordar que en català tenim l'expressió imperativa «calça't» que vol dir «prepara't» i «tenir/haver en cor una cosa» vol dir tenir intenció de fer-la:

(Sempronio): Calça't per picar de talons al mínim soroll que sentis.

(Pàrmene): M'ho has llegit, tenim en cor el mateix. Vaig ben calçat amb borseguins dels lleugers.

Lluís Batlle

25 de desembre del 2014

ANOTACIONS

1 Viquipèdia castellana, Villadiego, a 26/12/2014.

http://es.wikipedia.org/wiki/Villadiego#El_dicho_Tomar_las_de_Villadiego

2 Mónica Arrizabalaga, «Tomar las de Villadiego para refugiarse en este pueblo burgalés»; ABC, 26/11/2014. <http://www.abc.es/archivo/20141126/abci-villadiego-pueblo-burgales-refugio-201411211422.html>

3 El Sayon, «Villadiego». 11/06/2014. <http://elsayon.blogspot.com.es/2014/06/villadiego.html>

4 Pedro Cieza de León, La chronica del Perú, nuevamente escrita. Anvers, 1554. Pàg. 158r. <https://books.google.es/books?id=w3dUAAAcAAJ&pg=RA2-PT119>

5 Any obtingut creuant els fets explicats a La chronica del Perú i la Viquipèdia castellana: http://es.wikipedia.org/wiki/Manco_Inca#Asentamiento_en_Vilcabamba_y_otras_acciones

6 Pedro Cieza de León, Guerras civiles del Perú; Madrid. Tom I. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/guerras-civiles-del-peru-tomo-primer--0/html/004260f6-82b2-11df-acc7-002185ce6064_427.htm

7 Antonio de Herrera Tordesillas, Historia general de los hechos de los Castellanos; Madrid, 1615. Década VI, pàg. 176. <https://books.google.es/books?id=JsZddI0vOtAC&pg=RA1-PA176>

8 Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés, Historia general y natural de las Indias; Madrid, 1855. Tercera part, tom IV, pàg. 343. <http://books.google.es/books?id=gmbi-lKmJW0C&pg=PA343>

9 La frase feta ja és a la Comèdia, que coneixem en la forma més primerenca en un únic exemplar conservat amb peu d'impremta de 1499. El peu actualment és considerat fals, i s'atribueix a una impressió del 1502.

10 Apareix mencionada a la Segunda Celestina d'en Feliciano da Silva, Medina del Campo, 1534: «¡Maldito sea hombre tan fanfarrón! y si viene a mano el primero que tome calças de Villadiego será él». Durant el s. XVI només ho he trobat en els següents altres autors: Mateo Alemán (1599), Juan de Pineda (1589) i dos anònims (1545 i 1599).

11 Segons l'exemplar de la Biblioteca Nacional d'Espanya, a la portada, «novamente traducta de spagnolo in italiano idioma». Encapçalant el pròleg, fol. 6, «De lingua casteliana in Italiana novamente per lo sopra dicto Traducta».

12 Lluís Batlle, Les primeres traduccions de La Celestina i el sobtat començament de l'obra; <http://www.inh.cat/articles/Les-primeres-traduccions-de-La-Celestina-i-el-sobtat-comencament-de-l%27obra>

13 «mostramo ad ognihomo li calcagni» / «mostrarò li calcagni: & anchora laschiena»

14 «der ex?ten ?w? mice uer?chen gelt bezalen» / «ich wird mich in ?ollichem nitt ?aumen/nit allain die ver?chen»

15 «a la premiere voix que tu urras a leur monstren les talons» / «ie suis appareille pour bien fuyr mieulx que autre». Val a dir que aquesta edició diu ser traduïda de l'italià, però diversos estudiosos conclouen que no sembla provenir del text italià conegut.

16 «w?llenn wir (wann nur die th?r ein aynigs tracherlin th?t) mit fer?en geldbezalen» / «Ich wird nit allain die fersen / sonder den rugken aller welt zaygen»

17 En Mabbe també és el primer traductor del Guzman d'Alfarache. Curiosament, en un estudi adjunt a una Celestina en anglès (London, c. 1900, <https://www.archive.org/details/celestinaortrag00roja>), H. Warner Allen ens diu que a la primera edició del Guzman en anglès, d'En Mabbe (Londres, 1623), tradueix la frase «tomé las de Villadiego» com «I took Villa diego his Breeches», amb una nota al marge com la que trobem a l'edició de Londres, 1634 (<https://books.google.es/books?id=ktVBAQAAMAAJ&pg=PA189>). Aquesta menciona el Tesoro d'en Covarrubias, «Tomar las calças de Villa diego. Vale huyr mas que de passo, This proverbe is in Celestine, but its originall unknowne: But it should seem Villa Diego was driven to his shifts, and not having time to put on his breeches was forced to flye away with them in his hand. Covar. Verb. Calças». Com que En Mabbe va traduir abans el Guzman que no La Celestina, en aquesta última sembla que va fer servir, doncs, el diccionari d'En Minsheu (1617) de referència.

18 A les Guerras civiles del Perú just abans de començar el capítol on explica els fets d'en Villadiego, el capítol anterior menciona que aquests i els seus homes surten a les dues de la nit: «e llamando a un hidalgo que había por nombre Villadiego, le mandó que con treinta rodeleros, e arcabuceros, e ballesteros, fuese hasta una puente que estaba de allí poco menos de tres leguas, adonde decían que estaba el Inca, e que procurase dar súpitamente en él, e prenderle e desbaratarle. Villadiego se partió a la segunda de la noche, e anduvo hasta llegar a aquella puente que pasaba por encima de un furioso río».

19 Segons les traduccions que he trobat a la Perseus Digital Library.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?type=start&lang=la>

20 La cita apareix al Tesoro de la lengua castellana sota l'accepció «intérprete».

21 Coneixem la cita d'En Pedro Simón Abril per un tercer: «a este mismo propósito trae Simón Abril el rigor de la traducción que hizo el que tradujo Celestina al italiano». Juan Pablo Bonet, Reducción de las letras y arte para enseñar a hablar los mudos; Madrid 1620. <http://books.google.es/books?id=Up16cPvLpEwC>. Val a dir que al 1848 l'Alonso de Castro també repeteix la mateixa cita, però en aquest cas diu «uno de los traductores que en Italia tuvo la tragicomedia de Celestina», tot i que en coneixem només una traducció.

22 Pel cas de la cita d'En Pedro Simón Abril, fa referència a una versió lleugerament diferent: «piglio le calce di Villa Jacobo».

23 Lluís Batlle, «Una pragmàtica del segle XVI delata la traducció sistemàtica del català al castellà»; <http://www.inh.cat/articles/Una-pragmatica-del-segle-XVI-delata-la-traduccio-sistemica-del-catala-al-castella>

24 Joseph Thomas Snow, «Hacia una historia de la recepción de Celestina»; Celestinesca 21, 1997.
http://parnaseo.uv.es/celestinesca/Numeros/1997/VOL%2021/NUM%201%20Y%202/1y2_articulo10.pdf